

16. YÜZYILDA OSMANLI KÜLLİYELERİ

Yrd. Doç. Dr. M. Gözde RAMAZANOĞLU

Çukurova Üniversitesi

gozderamazanoglu@yahoo.com

ÖZET:

Külliye, sosyal amaçla inşa edilen kamusal nitelikli yapılar topluluğudur. Bu çalışmada, Osmanlı dünyasında inşa edilen külliyeler, anlamlı görünen çeşitli boyutlarıyla ele alınmaktadır.

Mimari açıdan bağımsız birimler niteliği taşıyan binaların bir araya gelerek oluşturdukları bütünün kapsamı, banisine ve bulunduğu coğrafyaya göre farklılıklar gösterir. Külliyelerin, inşa edildikleri dönemde, bilimden, sosyal ve kültürel hayattan dünya görüşüne, toplum sağlığının korunmasına kadar çok yaygın etkileri olduğu görülmektedir.

Türk devletlerindeki imar geleneği nedeniyle geniş coğrafyaya yayılan külliyelere çeşitli dönemlerde farklı anlamlar yüklenmiştir. Özellikle Osmanlı Klasik döneminde, görünen işlevsel yararlarının ötesinde anlamlar yüklenmiş; Devletin ideolojisini taşıyan, siyasi ve ekonomik gücünü temsil ettiği kadar, manevi varlığını da halkın gözünde maddeleştiren oluşumlar halinde ortaya koyulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı dönemi, külliye mimarisi, yapılar topluluğu, kamusal kuruluş, mimarlık tarihi

ABSTRACT

This study is intended to consider the Külliye as a group of public structures built with a social objective within a context of various meaningful aspects. Ways of building such self-sufficient units, as a building complex, differ from each other depending on the building site and location. It is obvious that these buildings had wide impact on science as well the theocratic world of that period in terms of social, cultural and public health protection issues.

Since it was a tradition in Turkish states throughout history to erect such kind of building complexes, it is said that the Külliyes had been given different meanings at different periods throughout history in different regions and by different states. Particularly, in the Ottoman Classical Period, beyond their apparent benefits, the building complexes represented the political and economic power of the State and its ideology.

Keywords: Otoman period, architecture of kulliyes, complex of buildings, public architecture, history of architecture

16. YÜZYILDA OSMANLI KÜLLİYELERİ

1

Külliyeye, birbiriyle bağlantılı ya da ilintili şekilde belirli bir yere toplanmış birkaç binadan oluşan yapılar topluluğudur (Cezar, 1985:384). Sosyal amaçlar için inşa edilmiş, cami esas olmak üzere¹, çevresinde çeşitli sosyal görevi olan binaların düzenlenmesi ile meydana gelir (Akozan, 1969:303-304).

Birbirini tamamlayan sosyal işlevlerle, aynı alanda inşa edilen yapıların külliye olarak kabul edilmesi için hep birlikte tasarlanmış veya inşa edilmiş olması gereklidir. Ancak, bazı külliyelerin sonradan ilave edilen yapılarla zaman içinde kapsamının genişletildiği bilinmektedir.

2

Külliyeyi oluşturan mimari bileşenlerin her birinin bağımsız birer kurum niteliği taşıdığı görülür.

Yapılar topluluğunun odağında cami bulunur (Akozan, 1969:304). Birinci derecede cami (veya mescit), ikinci derecede ise medrese (Cezar, 1985:397) ile bunlara bağlı olarak mektep (sıbyan mektebi), imaret, kervansaray, han, darüşşifa, hamam, muvakkithane, çeşme, şadırvan, sebül gibi diğer yapılar yer alır. Ayrıca görevlilerin kalması için bir tür lojman sayılabilecek meşruta binaları ile dükkanlar, çeşitli kiralık konutlar, arsalar gibi gelir getirici unsurlar da geniş anlamıyla külliyenin tamamlayıcı parçaları olarak kabul edilebilir.

Külliyeyi oluşturan birimlerden cami, Müslümanların hep birlikte namaz kılmak için toplandıkları ibadet yeridir. Olanakların elverdiği oranda bütüncül bir mekandır. Abdest alınacak şadırvan, hela, bazılarında muvakkithane gibi yardımcı birimlerle birlikte bulunur. Klasik dönem camilerinde revaklı avlu, son cemaat yeri gibi yarı kapalı veya açık alanlar da mimari programın bütünleyicileri haline gelmiştir. İslamiyet'in ilk zamanlarından beri toplumsal işleri konuşmak için toplantı mahalli olarak da kullanılan camileri (Uzunçarşılı, 1988:637), namazla, hutbelerle² ve vaazlarla³, halk eğitimi yapan yerler olarak değerlendirmek de mümkündür (Yediyıldız, 1989:106). Hatta bazı medreselerin dershanesi olarak yakınındaki caminin kullanıldığı örnekler vardır (Ahunbay, 1988:239).

Sıbyan mektepleri, temel eğitimin verildiği eğitim kurumlarıdır. Genellikle bir veya iki odalıdır. Çeşme, hela gibi temel servis birimlerini de içerir.

¹ İçinde Cuma namazı kılınan büyük caminin şehir merkezi sayılması nedeniyle, medrese, kütüphane, imaret gibi binalar cami etrafına yapılmaktadır. (Aygan, 1998:105-106).

² Cuma ve bayram namazlarında minberde verilen öğüt (TDK)

³ Cami, mescit gibi yerlerde yapılan dinî konuşma, Bir kimseye kalbini yumuşatacak, kendisini doğruluğa, iyiliğe götürecekt biçimde söz söyleme (TDK)

Medreseler, yüksek eğitim kurumlarıdır⁴ (Akozan, 1969:304). Mimari bileşenleri, derslerin verildiği dersane ile öğrencilerin ve medrese görevlilerinin kaldığı hücrelerdir (odalar). Ek olarak şadırvan ve helalarla temel işlevsel öğeler tamamlanmaktadır (Ahunbay, 1988:239). Genellikle merkezi avluyu çevreleyen mekanlarla oluşan plan şemasına sahiptir.

İmaret, yoksullara yiyecek dağıtmak için kurulan aş evlerine verilen isimdir. Burada medrese öğrencilerine, külliye görevlilerine ve gelen bütün misafirlere günde iki öğün yemek verilir. İmaretler mutfağı, yemekhanesi, deposu, kileri, ambarı, ahır, tuvaletleri, odunluğu (Yediyıldız, 1989:110), fırını ile tam teşekküllü kuruluşlardır. Yönetim ve muhasebe için ayrılmış mekanların da bulunduğu kabul edilmelidir.

Tabhane, konaklama yeridir. Genellikle imaret ile birlikte planlanan, şehir içinde yolcuların misafir edildiği yapılardır.

Kervansaraylar, şehirler arası yolların üzerindeki durak yerlerinde veya yol üzerindeki yerleşim alanlarında inşa edilen genel konaklama yerleridir⁵ (Yediyıldız, 1989:112). Bir avlu çevresindeki dükkan, depo ve odalar ile meydana gelen plan şemasına sahiptir. Ayrıca yolcuların çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan kunduracı, nalbant, baytar gibi görevliler için hizmet mekanlarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tekke ve zaviyeler ise daha çok kitlelerin eğitimini ve mensuplarının nefis terbiyesini hedef alan kuruluşlardır (İhsanoğlu, 1998:230).

Özellikle büyük külliyelerde görülen darüşşifalar, tam teşekküllü hastanelerdir. Şifahane, Maristan, Bimaristan, Darüssıhha, Darülafiye, Me'menülistirahe, Darüttıp (Cantay, 1992:1,2) veya Bimarhane olarak da adlandırılan darüşşifalar, hem hastaların tedavi edildiği hastane hem de tıp mezunlarının uygulama yaptıkları tıp fakültesi mahiyetindedir (Terzioğlu, 1989:165). Hasta yatakhaneleri, eczahane, hamam, tuvalet gibi birimlerin yanında bakıcıların ve tabiplerin odaları, ameliyathane gibi mekanların da bulunduğu düşünülmelidir.

Büyük külliyelerin inşasında, öncelikli yapının hamam olduğu anlaşılmaktadır (Akozan, 1969:304). Temizlik ihtiyacının karşılanması için inşa edilen hamam binaları, sıcak ve soğuk su depoları, külhan adı verilen ısıtma merkezi; sıcaklık, ılıklik, soğukluk adları verilen üç ana mekan ile halvetler, tuvalet gibi diğer mekanlarla meydana gelir. Bol ve akar suyun binaya kadar getirilmesini ve atık suyun uzaklaştırılmasını gerektirmesi nedeniyle, yüksek maliyetli yapı türüdür. Fakat kullanıcıların hamamdan

⁴ Akozan ayrıca, skolastik öğretimin ileri kurumları olarak tanımlar (Akozan, 1969:304)

⁵ İmaret ile kervansarayların işleyişleri benzer. İmaretler genellikle şehir içlerinde, kervansaraylar genellikle şehirlerarası güzergahlarda yer alırlar. Sokollu Mehmet Paşa'nın Lüleburgaz ve Vişnegrad'daki külliyelerinde, kervansarayda konaklayan yolcular yemeklerini bitişikteki imarette yemektir. Buradaki kervansaraylar, diğer imaretlerindeki tabhanelerin vazifesini görür (Yediyıldız, 1989:112).

yararlanmak için ücret ödemesi nedeniyle, gelir getirici yapılar grubu arasında sayılmaktadır.

Çeşmeler, hayır amacıyla inşa edilen su yapılarıdır. Genellikle suyun depolandığı bir su haznesi ile haznenin ön yüzündeki ayna taşı, musluk ve yalaktan oluşur. Abdest almak için inşa edilen şadırvanlarda ise musluklar daha çok sayıda olup aşağı seviyede bulunur. Külliye programında yer alan hamam, çeşme gibi su yapılarının inşa edilmesindeki asıl zorluk, suyu kaynağından alarak kullanılacağı yere taşımak için su yolu inşa etmek, yani alt yapıyı oluşturmaktır.

Ayrıca dükkanlar, arasta, çarşı gibi ticaret yapılarına da külliye gelir sağlayan binalar olarak programda yer verilmektedir.

Kuşkusuz bir külliye burada sayılan yapıların hepsinin yer alması gibi bir koşul yoktur. Makalenin konu edindiği 16. yüzyılın büyük külliyelerinde, söz konusu birimlerin önemli kısmının mimari programda bulunduğu görülür. Dönem külliyelerinin mimari bileşenlerine bakıldığında, Osmanlı devletinin yayıldığı geniş coğrafyadan kaynaklanan (jeolojik yapı, iklim ve yerel inşaat malzemesi, hatta yerel sosyal yapı gibi) değişken koşullara rağmen, benzer hizmetleri sunan mimari programların izlendiği fark edilmektedir.

3

Külliyelerin, dinsel olanla olmayanın, kamusal ile özeline iç içe geçtiği ve bugünün bakışıyla çelişkili gibi görülebilecek bir yapısı vardır. Kalıcı hayır yapmak sebebiyle “öldükten sonra hayır defterinin kapanmayacağı” inancının ve “hayırlı dua ile anılmak” arzusunun, külliye inşasını teşvik ettiği göz önünde tutulmalıdır⁶. Öte yandan, yaptırmanın kimliğinin ve finans gücünün külliyelerin inşaat programını etkilediği dikkati çeker.

16. yüzyıl külliyelerini, yaptırana (patronlara) göre Padişah ve ailesinin yaptırdığı Selatin külliyesi, Beylerin yaptırdığı külliye ile devlet büyüklerinin ya da toplumun ileri gelen kişilerinin yaptırdığı külliye olarak üç farklı başlık altında toplamak mümkündür. Halktan varlıklı kişilerin yaptırdığı, mescit-medrese, mescit-çeşme gibi birimlerle meydana gelen küçük ölçekli külliye de vardır.

Selatin külliyesi, padişahın ve ailesinin yaptırdığı külliye dir. Dönemin siyasi yapısı içinde Sultan, en yüksek yetki ve güç sahibidir. Devletin gücü ve toplumun varlığı, onun kişiliğinde simgelenir. Aynı zamanda şeriat esaslarına dayanan bir olgu halinde ülkenin sahibidir (Cezar, 1985:364). Dolayısı ile her yönüyle en büyük ve en geniş programlı külliye onlar tarafından yaptırılmıştır. Bu külliye ler, her ne kadar padişahın kişisel servetiyle inşa edilmiş de olsalar, aslında devlet yapılarıdır. Ayrıca

⁶ Külliye nin kökeninde işlevsel ve simgesel istekler yatmaktadır. Vakıf sahipleri, yaptırdıkları külliye ile Allah rızası için hizmet sunmanın yanı sıra, sonsuza kadar adlarını, anılarını sürdürece k anıtlar dikmekteydiler. (Ahunbay, 1989:134)

darüşşifaların sadece sultan külliyelerinin programında bulunması, dikkati çeken bir özelliktir.

Beyliklerin külliyesi, küçük devletler durumundaki beyliklerin⁷ beylerinin yaptırdığı külliyelerdir. Çevrelerindeki savaş tehdidinin ortadan kalktığı dönemlerde kavuştukları refahın ürünü olarak ortaya çıkan Beylik külliyelerinin, bir anlamıyla özerklik simgesi olduğu düşünülebilir. Küçük devlette biriken sermayenin sınırlı olması nedeniyle, sultan külliyesi kadar büyük olmasa da prestij kuruluşu niteliklerini yansıtabilecek oranda geniş programa ve nitelikli mimariye sahiptirler. Mengüceklerin yaptırdığı Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası; Germiyanlıların Kütahya'da medrese, mescit ve imaretten oluşan Yakub Bey Külliyesi; Candaroğulları'ndan kalan cami, türbe, medrese, imaret, han ve hamamdan oluşan Kastamonu İsmail Bey Külliyesi; Karamanoğulları Beyliği'nin Karaman'daki İbrahim Bey Külliyesi gibi birçok örnek vardır. Adana'da Ramazanoğlu Halil Bey ve oğlu Piri Mehmet Paşa'nın inşa ettirdiği, cami, medrese, mektep, türbe, hamam, imaret, darüşşifa ve yönetim binasıyla oluşan Adana Ulu Camii Külliyesi ile cami ve medreseden oluşan Yağ Camii Külliyesi, beylik külliyelerinin son örneklerindedir.

Devletin ileri gelenlerinin yaptırdıkları külliyelerin temelinde ise devlet kaynaklarının tahsisi esasına dayanan sistem vardır (Cezar, 1985:335). Bu külliyelerin bir kısmının çok çeşitli işlevleri içeren mimari programa sahip olduğu görülmektedir. Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Mimar Sinan'ın yaptığı vezir külliyelerinin bazıları, önceki ya da sonraki dönemlerde inşa edilen selatin külliyelerinin bir kısmından daha kapsamlıdır. Bir devlet adamı olan (Sadrazam) Sokollu Mehmet Paşa'nın yaptırdığı külliyeler (cami, medrese, imaret, hamam, muallimhane ile oluşan Beçkerek; mescit, imaret, han, hamam, arasta, tekke ile oluşan Havsa; mescit, medrese, imaret, kervansaray, hamam, arasta ile oluşan Payas; cami, medrese, imaret, tabhane, zaviye ile oluşan İstanbul Kadırga'da; cami, mektep, hamam, dükkanlar ile oluşan İstanbul Azapkapı; cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, kervansaray, tabhane, hamam ve arasta ile oluşan Lüleburgaz Külliyesi (Küçükaya, 1990:183)) 16. yüzyıl külliyelerinin kapsamını örneklemektedir.

Külliyeler, konumlandıkları yere göre, şehir içi ve menzil külliyesi olarak ikiye ayrılır. Konya/ Karapınar Sultan Selim Külliyesinde ya da Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesinde olduğu gibi, menzil külliyesi olarak inşa edilmelerine rağmen, çevresinde bir yerleşim alanı oluşturan örnekler de vardır.

Buldukları yere göre değişen ihtiyaçlar, mimari programlarını da farklılaştırır. Menzil külliyelerinde planlamanın nüvesini konaklama ve ticari etkinlik oluşturur. Cami, kervansaray, imaret ve hamam yapıları, menzil külliyelerinin temel bileşenleri arasındadır. Buna karşılık medrese, darüşşifa ve türbe yapılarına programda

⁷ Özellikle doğu ve güney Anadolu'daki beylikler, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde (Yavuz Sultan Selim zamanında) Osmanlı Devleti'ne bağlanarak yarı bağımsız duruma gelmiş, bu durum Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar devam etmiştir.

yer verilmez (Ahunbay, 1988:135). Mimar Sinan'ın inşa ettiği menzil külliyelerinde de arasta-çarşı, hamam ve kervansarayın önemli bir yer tuttuğu görülür (Eyice, 1989:171).

Menzil külliyelerinde konaklama işlevli binalar ağırlıktayken, şehir içi külliyelerinde eğitim binaları (medrese ve mektepler) önem kazanmaktadır. Oluşturduğu çekimle kentsel merkezi kendine doğru kaydırarak şehrin gelişimini etkileyen, mimari programlarının genişliğiyle orantılı olarak kültürel ve sosyal hayatı canlandıran şehir külliyesi, buldukları kentlere kimlik kazandıran unsurlardandır.

4.

Külliyelerin mimari bileşenlerinden olan medreseler, sadece eğitim-öğretim kurumları değildir. Buralarda bilimsel çalışmalar da yapılmaktadır. Külliyeler, özellikle kapsamındaki yüksek dereceli medreselerle, bilimsel kurum kimliği de kazanır.

Bir yandan Osmanlıların bilime yaklaşımındaki yararcı anlayış, diğer yandan topraklarının jeopolitik durumundan kaynaklanan sürekli rekabet ortamı, coğrafya ve tıp gibi bilimlerin önemsenmesini gerektirmiştir (Demir, 2002:74-75). Özellikle 16. yüzyılda İslam bilim tarihinde çok canlı bir dönem yaşanmıştır. Osmanlı bilim adamları, İslamî ilimlerde olduğu gibi, matematik, astronomi ve tıp konularında da birçok orijinal telif ve tercüme eserler meydana getirerek, bilime önemli ve orijinal katkılar yapmışlardır (İhsanoğlu, 1996:27, 29). Bilimdeki ilerlemenin Osmanlı kültürünün gelişmesine ve devletin yükselmesine de etkisi olmuştur (Unan, 1994:30).

5

Dönem koşullarında, halkın dinî açıdan bilgilendirilmesinde, cami mekanlarının, tekke ve tarikatların, medreselerden daha etkili oldukları açıktır (Unan, 1999:sy). Fakat özellikle şehir külliyelerindeki çeşitli seviyelerdeki eğitim kurumlarının, dönemin teokratik toplumsal yapısına olan katkısının, camilerle ve tekkelerle kıyaslanmayacak kadar yaygın etkili olduğu görülür.

Eğitimin ilk aşamasını oluşturan sıbyan mekteplerinde verilen eğitim, çocukların toplumdaki dinsel sosyalizasyonunu sağlamaktadır (Tekeli ve İlkin, 1999:7). Daha üst düzeydeki eğitimin verildiği medreseler de devletin resmi İslam anlayışını tanıttıkları ve savunacak eleman yetiştirmek amacıyla kurulmuştur (Demir, 2002:32).

Öte yandan, medrese talebelerinin Ramazan ayı boyunca ülkenin dört tarafına dağılması ve gittikleri yerlerde toplumu bilgilendirmeye çalışması, dinî bilgilerin taşraya aktarılmasında ve merkezdeki Osmanlı kültürünün yaygınlaştırılmasında son derece önemli yararlar sağlamıştır (Unan: 1994:sy). Çünkü medreselerde sosyal hayata faydalı olacak bilgiler de işlenmektedir.

6

Cami vaazlarının, toplumun kültürel birikimindeki önemli etkisi göz önünde tutulduğunda, camilerdeki dinsel görev yüklenen kişilerin, aynı zamanda kültürel bir görev yaptıkları ortaya çıkmaktadır (Cezar, 1985:532).

Külliyeler, sosyal katalizör rolü oynayarak sosyal ve kültürel bütünleşmeyi teşvik etmişlerdir (Yediyıldız, 1996:sy). Cami avluları, bir anlamıyla, kamusal ortak mekan işlevini yüklenmektedir. Cami mekanları, hem dinsel gereksinimlerin yerine getirildiği, hem de sosyal ilişkilerin geliştirildiği yerlerdir. Devlet adamları ve bilim adamlarının halkla yüz yüze görüşebilmesine vesile olduğu için sosyal açıdan büyük önem taşımaktadır. Devletin tebaasına duyurmak ve iletmek istediği tavır, emir ve düşünceler camilerdeki hutbeler sırasında tebliğ edilmektedir (Aygan, 1998:100, 105). Cuma namazlarının ardından, devletin devamlılığına dua edilmesi nedeniyle, halkın devlete bağlılığını artırmaktadır.

Külliyelerin kapsamındaki kervansaray ve hanlarda kalan yolcuların kayıtlarının tutulması, yolcuların güvenliğinin izlenmesini ve kontrol altında tutulmasını sağlamaktadır. Gezer nüfusun-yolcuların kayıt altına alınması, yani yerli olmayan nüfus üzerindeki devlet denetimi (Ersoy, 2001:3), meskun mahallerdeki sosyal hayatın güvence altına alınması açısından kayda değer bir katkıdır.

7

Mimari programdaki darüşşifalar, sosyal hayatın güvence altına alınmasının sağlık ile ilgili boyutunu oluşturur. Fatih külliyesindeki darüşşifada olduğu gibi (Uzunçarşılı, 1988:640), diğer külliyelerde de hem hastanede yatan hastaların, hem de dışarıdan tedavi için gelen hastaların muayenesi de yapılarak ilaçları verilmektedir.

Menzil külliyelerindeki kervansaraylarda görevlendirilen hekimlerin varlığı da yine halk sağlığına yönelik hizmetler kapsamındadır. Alt yapı sorunlarının çözülmesi, su yolları yapılarak külliye su getirilmesi, çeşme ve hamamlar inşa edilmesi, topluma dolaylı yoldan sunulan sağlık hizmeti olarak değerlendirilebilir.

8

Küllie binalarında, temel kamu hizmetleri verilmektedir. Her birim devlet garantisindedir ve hizmet, toplumun her kesimi için ulaşılabilir niteliktedir.

İmarette verilen yemek ile fakirlerin doyurulması, böylece bulunduğu yerdeki medrese öğrencilerinin ve fakir halkın geçim sıkıntısını önlemesi (Uzunçarşılı, 1988:638), sosyal dengenin sağlanması açısından önemlidir. Külliyelerin kalabalık görevli kadrolarıyla⁸ yeni iş alanları açtığı, böylelikle istihdam sorununa yardımcı olduğu unutulmamalıdır. Söz konusu elemanların bir kısmı, yine küllie kapsamındaki medreselerde yetiştirilmektedir.

⁸ İmam, hatip, müezzin, hafız, devirhan, salavatçı, duacı, en'am okuyucu gibi yalnız dinsel işlerle görevli olanlar; kayyum, süpürücü, kandilci, buhurcu, kütüphaneci, bahçıvan gibi cami hizmetlileri, ekmeççi, aşçı, bulaşıkçı, çamaşırçı, katip, vekilharç, medrese hocaları, danışmendler, tabip, cerrah, eczacı gibi imaret, medrese ve darüşşifa hizmetlileri vardır (Cezar, 1985:352). Örneğin Süleymaniye Külliyesinde 750 kişi çalışmaktadır. (Yediyıldız, 1989:111), ayrıca, kadrolar ve maaşları hakkında bilgi için bkz. Yediyıldız, 1989.

9

Medreselerin kuruluş amaçlarından biri devlet çarkını çevirecek memurları eğitmektir (Demir, 2002:32). Çünkü güçlü bir merkezi orduya ve etkin bir bürokrasiye sahip olmak, 16. yüzyılın teknolojik sınırlamaları içinde, Osmanlı Devleti kadar geniş alana yayılan bir devletin bütünlüğünü uzun süre korumak için yeterli değildir. Bunun sağlanmasındaki önemli etkenlerden biri din eğitimi ve adalet pratiğini yürüten kadroların yetiştirilmesi olmuştur. İlmiye sınıfı adı verilen bu kesim, ‘seçkinler eğitimi’ niteliğindeki medrese eğitimiyle yetişmiştir (Tekeli ve İlkin, 1999:5, 7).

Öte yandan Osmanlı yönetim anlayışı içerisinde medreseler, halktan insanların yönetim kademelerine nüfuz edebilecekleri önemli kanallardan biridir (Unan, 1999:sy). Medreselerde yetişen alimler, müderrislik, müftülük, kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlık görevlerinde bulunmuşlardır. Osmanlı toplumunun dini, ilmi ve kültürel müessesesine (ilmiye’ye) mensup olan, sosyal ve resmi hayatın her yönünde önemli rol oynayan ulema (İhsanoğlu, 1996:23), genellikle büyük külliyelerin kapsamındaki medreselerde eğitilmiştir.

10

Külliyeler, mimari programlarının içerisindeki yüksek dereceli medreseler nedeniyle, aynı zamanda okul ve üniversite kimliği de taşımaktadır (Tekeli ve İlkin, 1999:14- 18). Örneğin Fatih Külliyesindeki toplam sekiz medreseden dört tanesi orta öğrenim kurumu niteliği taşırken, diğer dört tanesi üniversite düzeyindedir⁹ (Çataltepe, 1986:10). Süleymaniye külliyesindeki medreseler daha ileri düzeyde olup Tıp-Göz hekimliği, matematik ve doğa bilimleri ile Darülhadis konularında “uzmanlık medreseleri” vardır (Tekeli ve İlkin, 1999:16). Özellikle Edirne II. Bayezit, İstanbul Fatih ve Süleymaniye Külliyesi, buralarda eğitim görenlerin dışarıya çıkma ihtiyacını duymayacağı biçimde organize edilmiştir. Yeme, içme, barınma, temizlik ve gerektiğinde tedavi görme konusunda bütün ihtiyaçların karşılandığı (İhsanoğlu, 1996:40-49) tam teşekküllü kampus niteliğine sahiptir.

Eğitim parasızdır. Öğrenciler, medresedeki hücrelerde barınmakta, genellikle yemeklerini imaretlerde yemekte, ayrıca günlük 2- 5 akçe arasında burs almaktadırlar (Yediyıldız, 1989:108-109). Ayrıca eğitim kurumlarının hasır, kandil, aydınlatma (lamba yağı ve fitil), ısıtma, temizlik ve binaların bakım giderleri de külliyelerin bağlı olduğu vakıflar tarafından karşılanmaktadır (İhsanoğlu, 1996:40- 49).

Bir sosyal hizmet kuruluşu olarak külliye kavramının temelinde halka parasız hizmet ilkesi vardır (Ödekan, 1997:1075). Hayır amaçlı kuruluşlar olarak külliyeler, ücretsiz hizmet vermekle yükümlüdür. Kervansaraylardaki konaklama, yemek ve diğer hizmetler, darüşşifalardaki (hastanelerdeki) tedavi, bakım ve ilaçlar, imaretlerde dağıtılan yemekler, hep ücretsiz halk hizmeti olarak yapılmaktadır.

⁹ Süleymaniye Külliyesinde genel öğretim yapan 4 medrese, ilk okul ile uzmanlık medreseleri olarak bir Dar’ül-hadis ile Tıp medreseleri vardır (Çataltepe, 1986:10).

11

Türk kültüründeki külliye inşa etme geleneğinin hayli eski bir geçmişi vardır. Türklerin külliye kavramını Budizm'den ithal ettiğini öne süren görüşlere göre bu geleneğin tarihi erken dönemlere kadar indirilebilmektedir¹⁰. Türklerin İslamiyet'i kabullerinin ardından Orta Asya'da mevcut külliyeler İslam'a adanırken, yeni külliyeler inşasına devam edilmiştir (Esin: 1993:79-89).

Orta Asya'da, tarihi bilinen külliyeler arasında en ünlüsü, Karahanlılar döneminde (1167'den önce) Türkistan'da, Hoca Ahmet Yesevi adına inşa edilen külliyesidir. Timurlu İmparatorluğu döneminde, aynı külliye, Timur tarafından, çeşitli birimleri tek bina içinde toplanacak biçimde ve devasa boyutlarda yeniden inşa edilmiştir (Ramazanoğlu, 1998:35). Timurlu hükümdarı Uluğ Bey, Semerkant'taki medresesinin çevresinde inşa ettirdiği hankah ve hamam (Barthold, 1997:107-108) ile külliye oluşturmuştur. Türklerin batıya göçleri ve farklı topraklara yerleşmeleri, külliyelerin yeni coğrafyalara yayılmasını sağlamıştır.

Türk asıllı İbn Tulun'un 872-74 yıllarında Kahire'de kendi adını taşıyan ünlü İbn Tulun Camii'nin yanında bir hastane tesis ederek (Terzioğlu, 1989:164) oluşturduğu yapılar topluluğu; Memluklar zamanında yapılan Sultan Kalavun'un Maristan Külliyesi¹¹, Sultan Hasan Külliyesi¹² örneklerinde görüldüğü gibi, külliye inşası Türk devletlerinde yaygındır.

Anadolu'daki en erken tarihli külliye örnekleri Artuklular döneminde görülür (Çobanoğlu, 2003:542). Cami ile medreseyi yan yana yapan Anadolu Selçukluları Devleti'nin (Kuban, 1993:145-146) bilinen ilk külliyesi ise cami, medrese, türbe ve hamamdan oluşan Kayseri'deki Hunat Hatun (1238) Külliyesidir (Aslanapa, 1990:52-54). Külliye inşası, Selçuklu Devletinin yıkılmasından sonra, Anadolu Beylikleri döneminde devam etmiştir.

Osmanlı külliyelerinin mimari programı erken dönemde, Bursa'da geliştirilerek (Akozan, 1969:306) özgün kimliğine kavuşmuştur. Osmanlı fetih politikası gereği, fethedilen yerlere önce bir cami ve yanına medrese açılması bir gelenek halindedir (İhsanoğlu, 1998:). Bu durum, Osmanlıların fethedilen yerlere yeni külliyeler inşa etme eğilimini belirlemektedir.

Devletin sınırlarının genişlemesi oranında külliye inşasında artış görülür (Uzunçarşılı, 1988:637). Osmanlı devletinde en büyük imar ve inşaatın yapıldığı 16.

¹⁰ Külliyelerin kökeni konusundaki farklı görüşler için bkz. (Esin, 1993: 83-84). Ayrıca Esin, külliyelerin kökeninin MÖ. 3. yüzyıldan itibaren hayrat olarak inşa edilen, Budist rahiplere ikametgah ve barınak olan ve aynı zamanda dini eğitim veren "Buyan" yapılarında bulunduğunu kabul ederek; Koço'da 767 ve Sengim'de 983 tarihlerinde yapılan külliyelerin tamamen Türkler tarafından inşa edildiğine dikkat çeker. (Esin, 1993: 79-84).

¹¹ 1285 tarihli külliye türbe, medrese ve hastaneden oluşur, (Aslanapa, 1990:120).

¹² Cami ve medrese ile oluşan külliye 1362 tarihlidir. (Aslanapa, 1990:123-125).

yüzyılda (Yinanç, 1989:28; Cezar, 1985:398) pek çok külliye inşa edilmiştir. Külliyelerin gerek kapsam, gerekse işleyiş bakımından en gelişkin örnekleri bu dönemdedir. Mimarbaşı Koca Sinan'ın yaptığı dönem külliyesi, mimari açıdan da en olgun örnekleri oluşturmaktadır.

12

16. yüzyıl, Osmanlı devletinin sadece toprak genişliği bakımından değil, aynı zamanda siyasi, toplumsal ve ekonomik bakımlardan zirvede olduğu dönemdir. Doğuda ve batıda yeni yerlerin fethiyle birlikte, Anadolu'da ve Arap Yarımadası'ndan Trakya ve Balkanlara kadar yeni menzil ve şehir külliyesi inşasının ivme kazandığı görülür. Mevcut kentlerin nüfuslarında görülen belirgin artış da yeni külliyelerin yapılmasını ve yaygınlaştırılmasını etkilemiştir (Ahunbay, 1989:136). Dönemin, sadece yeni inşaat için değil, bunları yaşatmak ve işletmek için gereken kaynakların zenginliği bakımından müsait olması (Cezar, 1985:398), külliyelerin yaygınlaşmasında önemli bir unsurdur.

Osmanlı sosyal hizmet binaları ile bunların kapsadığı eğitim, sağlık ve sosyal dayanışma hizmetlerin finansmanı, devlet bütçesinden ayrılan kaynakla değil, padişahların ve devlet ileri gelenlerinin kendi kaynaklarından ve kişiler tarafından kurulan vakıflarla sağlanmaktadır (Ahunbay, 1989:133-134; Cezar, 1985:325; İhsanoğlu, 1998:232; Yediyıldız, 1982:34 Unan, 2004:3). Öte yandan, bu tür vakıfların, yine devlet tarafından desteklendiği ve bir tür gönüllüleştirme politikası izlendiği dikkati çeker. Külliye inşasındaki sistem, devlet kaynaklarının tahsisi esasına dayanmaktadır. Savaşta yararlık gösterenlere temlik yoluyla fazladan gelir sağlanmakta, onlar da kamu yararı için cami, mescit, medrese, han, hamam gibi binalar inşa ettirmektedirler. Fakat birkaç istisna dışında tahsisin, kamu yararı için bina yaptırmak koşuluna bağlanmaması (Cezar, 1985:332, 335), yazılı veya sözlü olmayan bir geleneğin varlığına işaret etmektedir. Fetihlerle kaynaklarını genişleten Osmanlı, elde ettiği toprakları yeni kaynaklara dönüştürmekte ve sosyal hizmetlerde kullanmak üzere kamusal binaların inşasına yönlendirmektedir. Bu durumda, bireyler tarafından yapılsalar bile devletin sağladığı olanaklarla inşa edilen bu tür yapıların devlet adına yapıldığı kabul edilmelidir.

Devletin bir görevlisinin, ülkenin uzak kesimlerinde kapsamlı bir yapılar topluluğu inşa ettirmesi, devletin gücünü ifade ederek tebaaya güven vermiş olmalıdır. Çünkü imar, hem ekonomik güçle hem de siyasi güçle bağlantılı bir olgudur.

Külliyeler, devlet ideolojisini üretmekte ve yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Bulunduğu yerde Osmanlı-Türk kültürünü yerleştirmek gibi özel bir kimliği de vardır. Bu nedenlerle Osmanlılar fethettikleri yerlere külliyeler inşa etmişlerdir. Bu durum, eş zamanlı külliyelerin, farklı özellikler taşıyan coğrafyalarda ve farklı kentsel ve sosyo-ekonomik koşullar içinde inşa edildikleri halde, ortak planlama ilkelerine sahip olmalarının rastlantı olmadığını ortaya koymaktadır. Romanya Babadağ'daki Gazi Ali Paşa Külliyesi'nden, Sofya'da Mahmut Paşa Külliyesi'ne ve Şam Süleymaniye Külliyesi'ne kadar uzanan coğrafyadaki külliyeler, çok katmanlı kimlikleriyle, sundukları hizmetlerle, buldukları yerlerde devletin gücünü ve büyüklüğünü temsil etmektedir.

Her biri birer şehir ikonu durumundaki külliyeler, dönemin zihniyet yapısını yansıtan ürünlerdir¹³. 16. yüzyıl külliyesi, tıpkı III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinin kışlaları, Abdülaziz döneminin saat kuleleri, hükümet konakları, adliye binaları gibi, buldukları beldelerde, hatta ıssız kervan yolları üzerinde, devletin gücünü ve merkezi otoritesini simgeleyen yapılar olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR:

Ahunbay, Z. 1988: “Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları, Medreseler, Darülmüessesler, Mektepler”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 239-309.

Ahunbay, Z. 1989: “Mimar Sinan'ın Şehirci Yönü”, VI Vakıf Haftası, *Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu (5-8 Aralık 1988)*, Ankara, :131-139.

Akozan, F. 1969: “Türk Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi* 8: 303-308.

Aslanapa, O. 1990: *Türk Sanatı Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar I-II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Aygan, H. 1998: “Osmanlı Toplumunda Sosyal Hayat”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 117: 99-109.

Barthold, W. 1997: *Uluğ Bey ve Zamanı*, Çev: İ. Aka, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Cantay, G. 1992: *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darişşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Cezar, M. 1985: *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, İstanbul.

Çataltepe, S. 1986: “16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknik Öğretim”, *II. Uluslararası Türk -İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (28 Nisan-2 Mayıs 1986)* 1:1-12.

Çobanoğlu, A.V. 2003: “Külliye”, *İslam Ansiklopedisi* 26, 542-544.

Demir, R. 2002: *Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yay., Ankara

Ersoy, B. 2001: “Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevi”, *EJOS IV*:1-3, www2.let.uu.nl/Solis/anpt/ejos/pdf4/16Ersoy.pdf

Esin, E. 1993: “Muyanlık Uygur “Buyan yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ve Medreselerine Gelişme”, *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 75-102.

Eyice, S. 1989: “Mimar Sinan'ın Külliyesi”, VI Vakıf Haftası, *Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu (5-8 Aralık 1988)*, Ankara: 169-200.

İhsanoğlu, E. 1996: *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğu'na*, İletişim Yayınları, İstanbul.

¹³ Örneğin, Fatih Sultan Mehmet, Vakfiyesinde, fetihler için yaptığı savaşları cihad-ı asgar (küçük savaş) olarak, buna karşılık ülkenin yeniden inşası, halkın rızası ve refahı için iyi bir idari ve adli teşkilatlandırma yolunda giriştiği faaliyetleri cihad-ı ekber (büyük savaş) olarak değerlendirir (Yediyıldız, 1982:42)

İhsanoğlu, E. 1998: Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II*, ed. E. İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul.

Kuban, D. 1993: *Batya Göçün Sanatsal Evreleri*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Küçükkaya, G. 1990: "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi XXI*, 183-254.

Ödekan, A. 1997: "Külliyeler", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 2*, 1075-1077.

Ramazanoğlu, G. 1998: *Orta Asya'da Türk Mimarlığı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Tekeli İ., İlkin, S. 1999: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Terzioğlu, İ. 1989: "Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Hastahane Ve Tıp Tarihine Bir Bakış", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* Ankara., 165

Unan, F. 1999: "Osmanlı Medreselerinde Din Eğitimi Ve Öğretimi", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi Sempozyumu* (4-6 Aralık 1998- İzmir), Ankara :181-193. <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/medreselerdedinegitimi.html>

Unan, F. 1994: "Osmanlı Medreselerinin İlmî Performansı Üzerine Bâzı Düşünceler", *Türk ve İslam Dünyasında Bilim Sempozyumu Türkiye Günlüğü* 30:49-57.

Unan, F. 2004: "Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9:1-7. (<http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd9/sbd-9-01.pdf>)

Uzunçarşılı, İ.H. 1988: *Osmanlı Tarihi 2* (5. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Yediyıldız, B. 1982: "Müesseseler-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi XV*: 23-53.

Yediyıldız, B. 1989: "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açıdan Tahlili", *VI Vakıf Haftası, Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu* (5-8 Aralık 1988), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 106.

Yediyıldız, B. 1996, "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", *Türk Vakıfları* (Ed. Z. Babloğlu), İstanbul 40-47 <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz/turkkultur/sistemiicindevakfin.yeri.htm>

Yediyıldız, B. 1988: "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açıdan Tahlili", *VI Vakıf Haftası, Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu*, 5-8 Aralık 1988, Ankara, 103-128.

Yinanç, R. 1989: "Toplumun Siyasi Yapısı", *VI Vakıf Haftası, Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu*, 5-8 Aralık 1988, Ankara, 25-30.